

TÜRKÇE KELİMENİN UZUNLUĞU ÜZERİNE

ABOUT THE LENGTH OF TURKISH WORDS

О ДЛИНЕ ТУРЕЦКОГО СЛОВА

Prof. Dr. Marika CİKİA *

ÖZET

Çok yönlü bir olgu olan dilin temel bir özelliği unsurlarının düzgün olmamasıdır. Farklı dil düzeyleri – fonolojik, morfonolojik, morfolojik, morfosintaktik, söz dizimsel – konuşma akısında fonem dizileri, ekler sıraları, bileşik sözcüklerde kelimelerin seçimi, tümcenin yapısal ve anlamsal organizasyon vs ile ilgili belirli sınırlamalar gösterirler).

Lingvopsikolojik deneylere göre konuşma yaratığında dilin çeşitli birimleri insanın uzun süreli bellekte değil, operatif bellek içinde ortaya çıkarlar. Operatif belleğin hacmi, bir mesajın 7 ± 2 sembol ile sınırlıdır.

Bu sınırlama yapı biliminde Türk sözcüğü örnekleriyle kontrol etmenizi öneririz:

Ev - ler - im - de - ki - ler - den - di - n.

Bazı ekler dahil edilirse ek sırası doğru kalacaktır:

Ev- ler - im - iz - de - ki - ler - den - di-yse - n - iz.

Bu sözcükte soru eki de eklenilir.

Veya:

Kes - tir -il-e-bil - ecek - mi - ymiş - sin - iz?

Anadili konuşanlar için bunlar gibi hantal yapı anlamak zor değil, ama canlı konuşma ve bu amaçla incelediğim metinlerde tür örnekleri bulamadım. Ama çalışılan kavramların kapsamlı bir açıklama bilimsel nesir tarzı, uzun bir kelime formlarının oluşmasına neden olurlar.

Anahtar Kelimeleri:

Operatif bellek, onun sınırlı kapasitesi, dil seviyeleri, Türk sözcüğü, eklerin sayısı, sözcük uzunluğu.

ABSTRACT:

Irregularity of components is a basic property of a language as a multivariate phenomenon. In the process of speech various linguistic levels – phonological, morphonological, morphological, morphosyntactical and syntactical – display certain limitations associated with the combinability of morpheme sequences, combined nouns, the structure of phrases or sentences, etc. On the basis of a series of psycholinguistic

* Tiflis Devlet Üniversitesi, Gürcistan.

experiments it has been established that in the process of speech generation recording of different levels of units is performed not in the constants, but in the so called immediate memory. Its volume is limited to the 7 ± 2 symbols of a message.

We can illustrate this in the case of Turkish word-form :

Ev-ler-im-de-ki-ler-den-di-n

‘You was of those who had been in my houses’

The morpheme sequence will remain correct if some affixes are included:

ev-ler-im-iz-de-ki-ler-den-di-yse-n-iz

‘If you were (one) of those who had been in our houses’

Or else:

Kes-tir-il-ebil-ecek-mi-ymiş-sin-iz ‘

Could you have been cut off ? ’

A native speaker can easily understand such awkward morpheme constructions, but in natural speech and written texts which had been reviewed with this aim in view no examples were found. It should be noted that short constructions are particularly typical for colloquial speech, while the style of scientific papers, which implies a comprehensive description of concepts under study, gives rise to long wordforms.

Keywords:

Immediate memory, its limited volum, linguistic levels, Turkish wordform, the number of affixes, length of wordform.

РЕЗЮМЕ

Неравномерность составных элементов основной признак языка как многопланового феномена. Разные языковые уровни—фонологический, морфонологический, морфологический, морфосинтаксический, синтаксический—в речевом потоке проявляются с определёнными ограничениями, касающихся аранжировки фонем, последовательности морфем, выбору компонентов при словосложении, структурно-семантической организации предложения и др.

На основе лингвopsихологических опытов выявилось, что при порождении речи перекодировка разноязычных единиц осуществляется не в долговременной памяти человека, а в непосредственной, объём которой ограничен и равен 7 ± 2 символам сообщения. В статье предлагается проверка предположения о возможной связи величиной объёма непосредственной памяти и максимальной длиной турецких словоформ. Например:

Ev - ler - im - de - ki - ler - den - di-n ‘Ты (был) из тех, кто был в моих домах’.

В этой морфемной последовательности без нарушения правильности можно включить еще несколько аффиксов:

ev - ler - im - iz - de - ki - ler - den - di-yse - n - iz

‘Если вы были из тех, кто был в моих домах’.

Или же:

Kes-tir-il-e-bil-ecek-mi-ymiş-sin-iz?

‘(Разве) вы могли быть отрезанными?’

Носителю языка не трудно понять такие громоздкие морфемные построения, но в живой речи и просмотренных с этой целью в текстах не нашлось таких примеров. Но стиль научной прозы, подразумевающего всестороннее описание изучаемых понятий, обуславливает возникновение длинных словоформ .

Ключевые слова:

непосредственная память, её ограниченный объем, языковые уровни, турецкая словоформа, количество аффиксов, длина турецкого слова.

Değişik düzeyleri (fonoloji, morfonoloji, morfoloji, morfosentaks, söz dizimi) kapsayan bilimsel bir olgu olan dilin önemli niteliklerinden biri içerdiği öğelerin düzensiz oluşudur.

Fonemlerin dağılımı, morfemlerin sıralanması, birleşimlerde birimlerin seçimi, tümcenin yapısal ve anlambilimsel oluşumu, her düzeyde dilsel birimleri kısıtlı birleşimleri ortaya koyar.

Bir birleşik sözcükte birimlerin en basit sinyal sayısı sabit olmayıp konuşmanın oluşum sürecinde fonemlerin morfemler içinde, morfemlerin kelimeler ve kelimelerin tümceler içinde dönüşüm yoluyla değişmektedir.

Türk dilinde kelimelerde çekim ekleri zincirinin tespiti ardından morfemler sıralanmasının iki temel ve iki birleşik grubu ortaya çıkmıştır.

Bazen ekler zincirinin gruplarıyla aslında isim çekimlerinin modelleri oluşturmaktadır. Kanımızca, sözü edilen düşünce çekim ekleri için değil yapım ekleri için geçerli.

Biz ekler zincirini söz bölüklerine göre ayırmaktayız.

Birinci yapısal grupta aynı anda çoğul, iyelik ve ad durum ekleri işlev görür.

Bu kategorilere göre herhangi bir isim çeşidi belirlenemez, günümüz Türkçesinde çoğul, iyelik, ad durum ekleri söz bölüklerinin tümüne gelir.

Örneğin:

isimlere – kızlarımızın,

sıfatlara – yeşillere,

sayı sıfatlarına – dörtten,

şahıs zamirlerine – onları,

ortaçlara – okuyanlardan,

mastarlara – yapmamı,

yer tamlayıcısının – içerisinde,

eklere ve ek eylemlerine – varını yoğunu (ona vermiş).

Bu morfemler, zincirinin isim açısından ayrı bir grup halinde olmasını zorunlu kılan etken şudur: Bu kategori yansıtan morfemler takımı isimlere -ile bağlacı ve -ki ilgi eki ile tam olarak eklenir.

Bu tür sıralamanın örnekleri şunlardır:

Okul-lar-ın-ız-ın,

arkadaş-lar-ımız-ın-ki-ler-den,
akraba-ları-yla...

Morfem sırasının ikinci yapısal grubuna 11 zincir biçiminde olan aşağıdaki ekler girmektedir:

- (1) -n-,
- (2) -dır-,
- (3) -I-,
- (4) -mA-, -abil-, -ama-,
- (5) -yor-, -r-, -AcAk-, -mİş-, -dI-, -mAII-, -sA-, -A-, -0-,
- (6) -mI,
- (7) -ydI-, -ymİş-,
- (8) -ysA,
- (9) teklik I., II., III., şahıslar,
- (10) çoğul,
- (11) -dır.

Ancak 11 sıradan aynı anda eklerin her biri mevcut olmayacak, çünkü dilin yapısı eklerin kısıtlı birleşiminde ifadesini bulmaktadır.

Bu tür sıralanışına şahıs ekli fiiller adını koyduk.

Örnekleri şunlardır:

bula-n-dır-mış-lar-mış,
bekle-ş-ti-m,
kapat-sa-m,
değiş-tir-meli-sin,
gel-me-yebil-ir-sin-iz,
uyan-amı-yor-du,
gül-üyor-mu-sun?
kaç-ır-ma-malı-dır...

Morfemler zincirinin III. ve IV. yapıları tarafımızdan aşağıdaki biçimde sunulmuştur:

I-II. gruplar III. zinciri vermektedir, II-I. zincir ise IV. grubu oluşturur. Oluşturulan III. ve IV. zincirlerde temel gruplar tam olarak temsil edilmemiştir. Aslında bunlar III. ve IV. tür zincirlerde yeni nitelikler edinen ekler zincirleridir. Ancak III. grup I. grubun yapısına yüklenen yüklemleşme yineler, IV. grup ise I. gruptaki morfemler zincirinin çizdiği isimleşme yenilemektedir.

III. gruptaki zincir aslında birleşik fiilin bir modeli olup ayrıca en uzun olanıdır ve I. gruptaki ekler zinciri ile II. gruptaki zinciri sonu morfemlerden sonuna kadar kapsar.

Örneğin:

memleket-in-iz-den-im,
kaplan-lar-dan-sa,
zevce-si-yle-ydi,

oğul-lar-ım-mış,
öğrenci-ler-im-iz-den mi-si-niz?,
profesör-ün-dür...

Morfem sıralanmasının IV. grubunda III. grubun düzeni ters çevrilmiştir: Eylem eklerini isim yapısı izler.

Burada III. grupta olmayan II. gruptaki ekler yer almaktadır.

Örneğin:

tut-an-lar-dan,
ara-ma-dık-ta,
inan-ıl-ma-yacak-lar-ı,
yaz-ar-lar-a,
ayr-ıl-ma-yacağ-ım-ız-a,
bağ-lan-ma-dığ-ın-ın,
düz-el-t-il-ebil-eceğ-in-e...

Bu dört model ile yalnızca metin verilerinin özetlenmesi yapılmayıp konuşma dilinde az kullanılır, ancak prensip olarak varsayılabilen uzun zincirlemeler de elde edilmektedir.

Örneğin:

Tanı-ş-tır-ıl-ama-dı-ysa-n-ız ,
kes-tir-il-ebil-ecek-mi-ymiş-iz ...

İsim cümle yapısında sözcüksel morfem yerine ortacı koyduğumuz taktirde (yani sözcüksel morfem yerine ortacı yerleştirirsek), kendisinin en solda bulunan üye olarak açılması taktirde 16 morfemden oluşan zinciri elde etmiş olacağız (Djikiya, 101: 1984).

Burada ortaç ekinin önünde dönüşlülük, ettirgen ve edilgen çatılarının morfemleri yer alabilir ortaç ekinden sonra ise I. gruptaki morfemlerin “tam” takımı ve ardından ortaç morfemleri ile I grup zinciriyle bölünmüş, II. grup morfemleri zincirinin sonu vardır:

-n-,
-dIr-,
-l-,
-mA-,
-An-,
-lAr-,
-I- /-II-/-III- iyelik tekil,
iyelik çoğul,
durum ekleri,
-mI,
-ymIş-,
-ysA- ,
-ydI-,
-IŞ, /-IIŞ, /-IIIŞ,

-Ç,
-dır.

Sunduğumuz bu yapısal zincir uygulamada ancak 8 morfem ile kayıt edilmektedir.

Örneğin:

tut-tur-ul-ama-yan-lar-dan-dı,
geliş-me-yen-ler-im-iz-de-yim,
ev-ler-im-iz-de-ki-ler-den-dim,
türkleş-tir-eme-dik-ler-im-iz-den-sin-iz...

Dilbilimciler için (ancak bu dili taşıyanlar için değil) yukarıdaki ekler arasında yer verilmeyen bazı morfemleri de ekleyebiliriz.

Örneğin: soru morfemi -mI.

Bu morfoloji kurallarına da uygundur. Böyle cümle yada sözcüklerin yapay olmalarına rağmen uzun kelimeleri anlamak, o dile mensup olanlar için sorun değildir. Yalnız şu var ki anlamalarına rağmen şaşırırlar, çünkü bunlar dile mensup olanlar tarafından değil, dilbilimci tarafından vucüda getirilmişlerdir.

Hem günlük konuşma dilinde hem de incelenen metinlerde benzer örneklere çok nadir rastlanır.

Bunun sebebi şudur:

Yarım asır önce Harvard Üniversitesinde yapılan dilbilim-psikoloji alanındaki deneyler (Miller, 1956:81-97) sonucunda anlaşılmıştır ki, değişik seviyedeki bireylerin kodlarının değişmesi, genel bellekte değil, “operatif bellek”te gerçekleşiyor. Bu operatif belleğin kapasitesi sınırlı olup 7 ± 2 bildirme simgesine eşittir.

Bu simgeler, rastgele seçilen sözcükler olabileceği gibi:

harflar,
(çift) rakamlar,
özel isimler,
resimler,
belirli şekiller v.s. de olabilir.

Bu deneylerle insanın aklında tutup algılayabileceği bildirme simgelerinin azami sayısı belirlendi.

Adı geçen deneylerin sonuçları Derinlik Nazariyesi ile izah edildi.

V. Yngve ise bu “derinlik” kavramını cümle için kullandı.

O, kelimenin en sondaki ögenin sınırsız olarak uzayabileceğini öngören N. Chomsky'nin asıl içerik metodunu kullanarak konuşma sırasında insanın beyinde cereyan eden hareketlenmelerin izahına en çok yaklaşan bilim adamı oldu (Yngve, 1960: 211).

Operatif belleği, bellekte saklanan bilgiye, yani 7 ± 2 'ye eşittir.

Mevcut bilginin bu azami sınırı aşması durumunda, cümlelerin anlaşılması zorlaşır.

Burada cümlelerin uzunluğu kastedilmiyor, çünkü cümle uzun olabilir, fakat anlaşılması kolaylaştıracak parçalara ayrılmış olabilir ya da kolay anlaşılması sağlayacak öğeleri içerebilir.

Eğer cümle derinliğinin azami derecesi 7 ise, bu veri cümle malzemesi olan kelimeler için de geçerlidir.

Cümleyi meydana getiren türemiş ve birleşik kelimelerin azami derinliği, bunlar sıkıştırılmış kelimeler olduğundan, cümlenin azami derinliğini aşmamalı.

Cümlelerde ve kelimelerde 7 ± 2 'lik sistem şu tek durumda uygulamaz: Tipoloji araştırmalarıyla da kesinleştiği gibi, morfemlerin sayısı sınırlandırıldığında operatif belleğin kapasitesi, dilde cümlenin uzunluğunu belirlemez (Yngve, 1960: 15-33).

Örneğin:

türk-leş-tir-eme-dik-ler-im-iz-den-mi-si-niz?

Bu tahmin değişik tipteki dillerde incelenmiş ve morfemlerin azami sayısının 7 ± 2 'yi aşmadığı anlaşılmıştır.

Bu durumda eklemeli dillerde karşılaşıyoruz. Psikolojinin bir dalı olan mühendis psikolojisinin bu verilerinin doğal dillerin kodlanma hususiyetleriyle aynı olması şaşırtıcıdır.

Bu özel incelemeyi, hecelerdeki seslerin sayısını, kelimelerdeki morfemler ve hece sayısını v.s. incelemek suretiyle genişletebiliriz.

Kelimeyi meydana getiren seslerin çıkarılması birden değil sırayla gerçekleşir ve dolayısıyla dinleyiciye de algılaması için sırayla iletilir.

İnsan, ne kadar uzun türemiş ve birleşik kelimeyi söylerse söylesin, operatif belleğin kapasitesi belirlenen sınırı aşmaz.

Aşığı taktirde dinleyici kendisine iletileni anlamakta zorlanır.

Bunu dilbilim de doğruluyor.

Dilbilim istatistiğine göre, kelimenin uzunluğu arttıkça anlaşılması zorlaşıyor. Örneğin:

İncelenen 11 milyon Almanca kelime arasında:

bir tane 15 heceli,

iki tane 14 heceli,

sekiz tane 13 heceli kelime tespit edilmiştir (Moskoviç, 1969: 118).

Kelimenin yapısının ne kadar zor olduğunu anlamak, kelime öğelerin sayısıyla mümkün olmaktadır.

Bu öğeleri iki:

1. kelime morfemlerin sayısı, yani derinlik ;

2. kelime hecelerinin sayısı, yani uzunluk – hece ile seslerle uzatılabilen kelimelerin uzunluk kategorilerine toplayabiliriz.

Bunlardan birincisi, yani kelime derinliği, direk kelimenin yapısını gösterir, ikincisi, yani kelime uzunluğu ise aynı fonksiyonu abartarak yerine getirir.

Bazı dillerde olağanüstü uzunlukta kelimeler de mevcuttur. Bu tür kelimeler mensup oldukları dillerin kelime hazinesine dahil değildir.

Örneğin:

Almanca

– Kesselsteinverhinderungsmittellerzeugungsgesellschaft

“kazan taşının yok edici araçları üreten şirket”.

Evet, bu tek kelimedir. Bunun gibi olağanüstü uzunluktaki kelimeler kimya terminolojisinde de az değildir.

Örneğin:

tetrametilendioksidissulfonmethilsiklogeksilmetan

veya

trialkilarilsiletinilmagnium...

Webster Sözlüğünden bana böyle bir örnek gösterdiler:

Noultramicroscopicsilicovulkanokonivsis.

Bu kelime de tıbbı, daha doğrusu eczacılığa aittir.

Ayrıca burada şunu da belirtelim ki kelime bünyesindeki morphem sınırlandırılması özellikle konuşma dili için geçerlidir. Yazıda bu kısıtlama söz konusu değildir. Bu yüzden bu tür kelimelerin mevcut olan az sayıdaki örneklerini de konuşma dilinde değil, yazıda tespit edilmektedir (bk. yukarıdaki örnekler). Şunun da altını çizelim ki kelimenin uzunluğunu aşmak derinliğini aşmaktan daha elverişlidir, çünkü kelime derinliği daha temel dil bağlantılarını ifade eder.

Morfem zincirinin yukarıda vermiş olduğumuz dört yapı çeşidi, Türk gramerinin bu alandaki çalışmalarının bir parçasıdır. Zaten biz de çalışmamızın Türk dil bilgisinin bu alanını tamamen kapsadığı iddiasında da değiliz. Hatta biz burada bu hususun en önemli noktası olan sözcüksel morfemlerin kendisine bu veya şu ekin eklenebilme özelliğine bile, konumuzun dışında kaldığından temas etmedik. Bazı ekleri ise bu kategorinin dışında bıraktık.

Örneğin: Zarf-fiil ekleri.

Modelimize göre zarf-fiillerin ek sırası II. ve IV. grupların ilk yarısına dahil olan ek zincirine benzediğinden yeni bir grubu oluşturmaz.

Ayrıca partisip eklerinin yerini -A, -ArAk, -Ip, v.s. zarf-fiil ekleri tutar ve ek zinciri bu eklerle (-IncAyA kadar ve -ElldEn beri hariç) kesilir, fakat gerundium eklerine burada yer vermemenizin sebebi, bu eklerin yapı olarak ek zincirinin uzamasına elverişli olmamaları değil (I. grupta karşılaştır: Bu gruptaki ekler de bu yapıda, yani kısa olmalarına rağmen sayı, çekim ve aitlik kategorileri Türkçede bütün gramer ve yardımcı formlara katılabildikleri için bu kategoriye dahil ettik), bu açıdan yeni bir özelliği göstermemeleridir. Zarf-fiil ekleri içeren ek zincirine ne yeni morfemler eklenir, ne de kendisi böyle bir zinceye katılır. Bu yüzden biz bu ekleri temel gruplarımıza dahil etmedik.

-AsI, -Iver-, -Akal-, -mAzIlk, -mAlIk ekleri ve birleşik fiil çeşitleri de böyledir, bunların kullanışı da çok sınırlıdır.

Sonuç olarak:

Türk dilinin oluşumu ile ilgili eklerin kök veya gövdelere eklenme sistemini inceledik. Bizce, çalışmanın bir sonraki aşaması, gövde yapımı hususundaki tespitleri teşkil etmelidir (Yngve, 1961:169). Morphemlerin sayılmasına gövdelerden başlanmalıdır. Bu ise sözcüksel morfemlerin kodlanmasını gerektirir.

Yazdığımın bilgisayara uygulanması konusunda da faydalı olacağı ümit ediyoruz.

KAYNAKLAR:

Джикия Марина Сергеевна, *Структура словоформ турецкого языка*. Издательство “Мецниереба”, Тбилиси, 1984. (Djikiya, Marina, *Struktura slovoform turetskogo yazıka*. Izdatel'stvo “Mecniereba”, Tbilisi, 1984.)

Miller, George, *The Magical Number Seven Plus or Minus Two; Some Limitations of Our Capacity to Produce Information*, “Psychological Review”, 1956, vol.63.

В. А. Москович. *Глубина и длина слов в естественных языках*. “Вопросы языкознания”, 1969 №6, Москва. (Moskoviç, Vladimir, *Glubina i dlina slov v estestvennix yazıkah*, “Voprosı yazikoznaniya”, Moskva, 1969, №:6.)

Yngve, Victor, *A Model and a Hypothesis of Language Structure*. Proseedings of the American Philosophical Society, vol. 104, 5, 1960.

Yngve, Victor, *The Depth Hypothesis*, Structure of Language and its Mathematical Aspects, Proseedings of Simposia in Applied Mathematics, vol. XII, American Mathematical Society, 1961.